

Анна Корочанська

Запорізький національний університет, Україна

**ПОШУК ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ
ПРОБЛЕМ ЄВРОПИ В ДИСКУСІЯХ НАВКОЛО
ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЕКТУ
Р. КУДЕНХОВЕ-КАЛЕРГІ У 1933-1936 РР.**

Anna Korochanska

Zaporizhzhia National University, Ukraine

**SEARCHING FOR WAYS TO OVERCOME THE ECONOMIC
PROBLEMS OF EUROPE IN THE DISCUSSIONS
AROUND THE PANEUROPEAN PROJECT
BY R. KUDENHOVE-KALERGI IN 1933-1936**

The discussions around Paneuropean project by R. Coudenhove-Kalergi in the period 1933-1936 are researched on the basis of analysis of materials of the Russian State Military Archives. The specifics of economic development of the continent in the first half of the 1930th are characterized. It is shown that the theme of economic union took a central place in activity of Paneuropean Union in that period. Paneuropean project proposed to create an economic union in Europe as an alternative to the economic crisis. Two approaches to the path of economic unification were established in the discussions around the project: through the creation of bilateral and regional unions, and by forming the central block of states.

Key words: Paneuropean project, R. Coudenhove-Kalergi, economic union, Europe

Період між двома світовими війнами був одним з найважливіших етапів у формуванні європейської ідеї. Питання шляхів та форм об'єднання країн континенту було жваво обговорюваним в європейському інтелектуальному середовищі. Найбільш потужним плацдармом дискусій з цього приводу став проект Пан-Європи Р. Куденхове-Калергі.

Пан'європейський проект був розроблений Р. Куденхове-Калергі на початку 1920-х рр. Його центральною ідеєю було створення об'єднання всіх демократичних держав континентальної Європи в одну інтернаціональну групу, в політичний та економічний цільовий союз. Складовими цього союзу мали стати арбітражний договір, оборонний союз та митна унія¹. Протягом 1920-х та на початку 1930-х рр. проект Пан-Європи знайшов прихильників майже у всіх країнах континенту. Для організації їх співпраці щодо досягнення мети проекту був створений Пан'європейський союз. Крім того, в цей час були здійснені спроби реалізації положень проекту Пан-Європи, які з різних причин були невдалими.

В історіографії є приклади дослідження як окремих питань виникнення та розвитку проекту Пан-Європи, так і комплексних досліджень його історії. Пан'європейський проект в контексті особистості Р. Куденхове-Калергі розглянутий німецькою дослідницею В. Конзе². Комплексний аналіз розвитку пан'європейського руху здійснила австрійська дослідниця А. Цигерхофер-Преттенталер³. Дискусії навколо проекту на різних етапах його існування були проаналізовані австрійськими дослідницями К. Орлук⁴ та В. Шоберл⁵. В російській історіографії вагомий внесок

¹ Європейський маніфест 1 мая 1924 г. (1991). *Европейский альманах. История. Традиции. Культура*. Москва: Наука, 112-113.

² Conze, V. (2004). *Richard Coudenhove-Kalergi: Umstrittener Visionär Europas*. Göttingen: Muster-Schmidt Verlag, 108.

³ Ziegerhofer-Prettenthaler, A. (2004). *Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa – Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren*. Wien: Böhlau Verlag, 587.

⁴ Orluk, K. (2002). A Last Stronghold against Fascism and National Socialism? The Pan-European Debate over the Creation of a European Party in 1932. *Journal Of European Integration History*, vol. 8, 2. Baden-Baden: NOMOS Verlagsgesellschaft, 23-43.

⁵ Schöberl, V. (2008). *Die Diskussion um die Paneuropaidee in Deutschland, Frankreich und Grossbritannien 1922-1933*. Berlin: Lit Verl, 404.

в дослідження історії пан'європейського проекту зробили такі дослідники, як О.О. Чубар'ян¹, А.Є. Корабльова² та А.В. Громова³. Не дивлячись на наявність широкого спектру досліджень з історії проекту Пан-Європи, слід зауважити на наявності деяких прогалин, що залишилися поза увагою дослідників. По-перше, малодослідженим, на наш погляд, залишається період 1930-х рр. Значна кількість дослідників зупиняється у вивченні Пан'європейського проекту на подіях 1932 - 1933 рр., пояснюючи це тим, що після цього рух у підтримку проекту прийшов у занепад. Дослідники, які звертаються до аналіз історії проекту Пан-Європи після 1933 р., зауважують, що в цей період змінилися пріоритети та наголоси в проекті (А. Цигерхофер-Преттенталер, А.В. Громова). Зокрема, наголошується на тому, що після 1933 р. пріоритетним завданням пан'європейського проекту стала побудова економічного союзу країн континенту. По-друге, в дослідженнях, присвячених 1930-м рр., увага здебільшого приділяється висвітленню змін у поглядах Р. Куденхове-Калергі, а також подієвому боку історії проекту. Новим та перспективним напрямком у дослідженні пан'європейського проекту є аналіз дискусій, які розгорнулись навколо нього в середовищі його прихильників.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати дискусії щодо шляхів та методів налагодження економічної співпраці в Європі, які мали місце під час конференцій Пан'європейського союзу протягом 1933 - 1936 рр. Дана стаття заснована на матеріалах Російського державного військового архіву. До аналізу були залучені тексти протоколів та доповідей трьох гномічних конференцій Пан'європейського економічного союзу (1933 - 1934), Першої конференції Пан'європейського економічного центру (1936) та конференції з питань Дунаю (1936), а також листування з приводу опитування щодо можливості економічного об'єднання країн Європи (1933-1934).

Подолання наслідків великої депресії 1929 – 1933 рр. та стабілізація економіки були складними завданнями, які стояли перед європейськими країнами. Практично усі країни Європи для виходу з кризи звернулися до двох кроків, які, з одного боку, сприяли подоланню наслідків кризи національної економіки, але з іншого боку, з точки зору міжнародної економічної співпраці, були факторами дезінтеграції.

По-перше, багато країн Європи відмовилися від конвертованості національної валюти. Лише невелика група держав приєдналася до французького золотовалютного блоку, який припинив своє існування у 1936 р.

По-друге, в період 1930-х рр. спостерігалось масове укладання двосторонніх домовленостей про торгівлю та валютний обмін. Таким чином формувався новий торгівельний режим, який був пов'язаний із встановленням контролю за рухом капіталу, а також із введенням торгівельних квот та пільг. Ступінь відкритості європейської економіки досяг найнижчого рівня за попередні 100 років.

Характерною рисою європейської економіки досліджуваного періоду була політика протекціонізму, яка базувалась на обмеженні міграційного руху, руху капіталу та, як наслідок, нерівномірному розподіленні ресурсів. У зв'язку із кризою європейські уряди повсюдно для захисту економік своїх країн зверталися до таких мір, як підвищення митних тарифів, введення контролю за капіталом. Крім того проводилася політика імпортозаміщення із метою підтримки власного виробника та стратегічно важливих галузей. Ця політика супроводжувалася інвестуванням у нарощування виробничих потужностей. Вводився сільськогосподарський протекціонізм для підвищення самодостатності власних країн⁴.

Однак, при всіх цих протекціоністських заходах лише деяким країнам вдалося подолати кризу (зокрема, Німеччині за рахунок милітаризації економіки).

Р. Куденхове-Калергі та прихильники пан'європейського проекту зверталися до розробки планів подолання наслідків економічної кризи. Дискусії, що точилися навколо проекту Пан-Європи,

¹ Чубар'ян, А.О. (1987). *Європейська ідея в історії: проблеми війни і мира*. Москва: Муждународные отношения, 352.

² Корабльова, А.Є. (2009.) *Пан'європейський проект р. Куденхове-Калергі і міжнародні відносини в Європі в 20-30-е гг. ХХ століття*: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд истор. наук: спец. 07.00.15 «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики». Нижній Новгород, 23.

³ Громова, А.В. (2008). *Рихард Куденхов-Калергі і пан-європейське руху в 1930-е роки ХХ століття*: дис. на соискание учен. степ. канд. истор. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая історія». Москва, 174.

⁴ Кэмбриджская экономическая история Европы нового и новейшего времени (2013). *Т.2. 1870 – наши дни*. Москва: Издательство института Гайдара, 240-246.

демонстрували альтернативний підхід, інше бачення того, яким шляхом можна було подолати кризу. Учасники дискусій звертались до питання визначення шляхів такого об'єднання.

Розповсюдженою була думка про те, що створення пан'європейського економічного регіону було вимогою часу та необхідним кроком для досягнення Європою економічного процвітання. Проти економічного об'єднання країн учасники пан'європейського руху висловлювались рідко. Зокрема у листах-відповідях на опитування 1934 р. міністр закордонних справ Норвегії Й.Л. Мовінкель та колишній дипломат Чехословаччини В. Шустер висловились, що реалізація подібного об'єднання в Європі не можлива в існуючих умовах¹. Така тачка зору стає цілком зрозумілою, якщо згадати, якою була політична атмосфера на континенті після встановлення влади націонал-соціалістів в Німеччині.

Пан'європейський економічний маніфест (1934 р.) проголошував конкретні завдання для економічного розвитку Європи: вирішити питання безробіття; створити нові робочі місця; налагодити валютні відносини між країнами; знизити торгівельні бар'єри; розвинути європейський ринок; організувати достойні умови життя для європейців; створити безпечні умови для життя та економічної діяльності².

У відповіді на пан'європейське опитування австрійського федерального міністра К. Шушніга у 1934 р. зазначалося, що метою для Пан-Європи були вільна торгівля, міжнародне розділення праці та спільне зниження тарифів³. У доповіді під час другої Пан'європейської економічної конференції адвокат Е. Ружичка зазначив, що метою економічного об'єднання було досягнення економічного, соціального та політичного миру в Європі через забезпечення масового виробництва і вжитку, а також через досягнення максимальної ефективності людських та технічних зусиль⁴. Угорський політик та економіст Е. Хантош у своїй відповіді на згадане опитування зазначив, що створення великого економічного району в Європі вигідне як для всіх споживачів, так і для великої кількості підприємців. Політично роздроблена Європа, на його думку, залежна від розділення праці⁵.

Більшість пан'європейців сходилися на думці, що створення в Європі економічного блоку не може бути миттєвим. Цьому заважали, з одного боку, протекціоністська економічна політика, яку проводили держави⁶. З іншого боку, перепоною на шляху економічного об'єднання була наявність політичних непорозумінь між країнами, які пропонувалося вирішувати шляхом такту та терпимості (з листа іспанського посла у Франції де Мадаріагі)⁷.

Щодо шляхів, якими Європа може прийти до створення великого економічного регіону, розповсюдженою була точка зору щодо укладання двосторонніх та регіональних союзів як першого кроку на шляху до нього.

Зокрема, О. Франгес (Югославія) вважав, що економічне об'єднання можливе через укладання двосторонніх пільгових умов торгівлі із повною взаємністю цін для обміну⁸. К. Шушніг (федеральний міністр Австрії) наголошував, що зростання обсягів виробництва буде можливим через поступове укладання та уточнення регіональних економічних союзів із можливістю приєднання третіх країн⁹. В. Шустер (Чехословаччина) бачив єдину можливість для поступового

¹ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 173.

² *Протоколы заседаний I конференции Панъевропейского экономического центра 27-28 января 1936 гг.* Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 7, Дело 8, 5.

³ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 35.

⁴ *Вторая панъевропейская экономическая конференция. Доклады, представленные на конференции.* Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 161, 135.

⁵ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 70.

⁶ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 36.

⁷ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 93.

⁸ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 63.

⁹ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 36.

налагодження економічних відносин в Європі із перспективою її об'єднання у створенні більш або менш тісних економічних угруповань сусідніх країн (держави Малої Антанти, Дунайський регіон, Прибалтика, Скандинавія, Бельгія із Голландією та Люксембургом)¹. Д. Максимос (міністр закордонних справ Греції) наголосив на важливому аспекті об'єднання: укладення двосторонніх та регіональних угод, які регулюють виробництво та торгівлю, має відбуватися між країнами, які взаємодоповнюють одна одну за своєю економічною структурою² (малися на увазі промислові та аграрні країни).

Заслуговує на увагу проект договору економічного союзу держав, запропонований Е. Ружичкою (Австрія) під час другої Пан'європейської економічної конференції. Проект передбачав створення великих економічних районів, всередині яких мала бути налагоджена співпраця центральних та зовнішніх торговельних банків, введений контроль за рухом капіталу, а також мав корегуватися динамічний рівень заробітної плати. Передбачалася взаємна деградація національних економічних бар'єрів. Вирішення територіальних та прикордонних суперечок було необхідно умовою для налагодження економічної співпраці³.

Другий підхід щодо розуміння шляху реалізації економічного об'єднання країн Європи полягав у формуванні центрального блоку держав, до якого згодом могли долучатися інші країни континенту. У процесі підготовки до третьої економічної конференції Пан'європейського союзу (1934 р.) Р. Куденхове-Калергі написав одну із своїх не чисельних статей, присвячених ідеї економічного об'єднання країн континенту. Він висунув ідею створення європейського золотого блоку. Країнами, які мали стати основою європейського об'єднання, були: Франція, Італія, Бельгія, Голландія. Вони мали скласти нову світову економічну державу, до якої потім могли приєднатися й інші країни. Перспективним завданням країн золотого блоку було поживлення внутрішньоевропейської торгівлі та виплат. Необхідним визнавалося запровадження європейського аналогу економічної доктрини Монро та європейської платіжної одиниці. На першому етапі спільна валютна одиниця мала використовуватись паралельно із національними⁴.

Р. Альтерман (Франція) виказав точку зору французького уряду, який бачив можливість підписання Францією торговельних контрактів із можливістю подальшого укладення економічного союзу із країнами, які залишилися вірними французькому «золотому блоку» (Бельгія, Голландія, Люксембург, Швейцарія, Італія, Швеція). Між цими країнами та Францією було можливим митне примирення, під яким розумілося поступове звільнення від тарифів та квот. Це було ядро блоку, який міг розширюватись за рахунок третіх країн⁵.

Е. Хантош (Угорщина) зауважив, що найшвидший шлях до об'єднання – угоди між великими європейськими країнами щодо ліквідації торговельних бар'єрів та зниження тарифів. Такі домовленості мали стати локомотивом для інших країн. Незалежно від цього він вважав можливим утворення об'єднань по регіонам, всередині яких історично склалися економічні зв'язки (Дунайський регіон, країни Балтії тощо)⁶. Це приклад комбінованого підходу до визначення шляхів побудови європейського економічного об'єднання.

І. Трокер, голова Комітету Франції з Європейського митного союзу, також був прихильником ідеї групування держав навколо центру. Однак, він вважав, що початок економічної області в Європі мав бути покладений Дунайською федерацією, яка з початку мала складатися з п'яти країн: трьох держав Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія), Австрії та Угорщини. І. Трокер підтримував також підписання Балканського пакту між Грецією, Туреччиною, Югославією та

¹ *Переписка о возможности создания экономического объединения* (1933 – 1934). Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 173.

² *Переписка о возможности создания экономического объединения* (1933 – 1934). Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 105.

³ *Вторая панъевропейская экономическая конференция. Доклады, представленные на конференции*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 161, 135.

⁴ Громова, А.В. (2008). *Рихард Куденхов-Калерги и пан-европейское движение в 1930-е годы XX века*: дис. на соискание учен. степ. канд. истор. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Москва, 95.

⁵ *Вторая панъевропейская экономическая конференция. Доклады, представленные на конференции*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 161, 1.

⁶ *Переписка о возможности создания экономического объединения* (1933 – 1934). Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 70.

Румунією, а також висловив сподівання, що до нього приєднаються Болгарія та Албанія. Він вважав бажаним об'єднання цих двох союзів, а також приєднання до нього Балканського союзу¹.

Проблемам співпраці країн Дунайського регіону була присвячена окрема конференція: Пан'європейська конференція з питань Дунаю (1936). Учасники цієї конференції були одноставні у питанні необхідності об'єднання, але різним було бачення шляхів та методів досягнення цієї мети. Дискусії здебільшого розгорнулися навколо двох доповідей: угорського політика та економіста Е. Хантоша та югославського політика О. Франгеса.

Е. Хантош виступив за створення Асоціації дунайських держав. У перспективі до цього об'єднання могли приєднатися Італія та Німеччина (тобто була перспектива розширення). Е. Хантош вважав необхідним централізовану співпрацю держав, що об'єдналися. У кредитно-фінансовій сфері він наполягав на послабленні жорсткого валютного режиму, налагодженні валютної співпраці із перспективою запровадження спільної валюти. У сфері торгівлі він вважав необхідним зниження тарифів та запровадження страхування від їх підвищення. Це було б першим кроком до налагодження широкої співпраці у сфері промисловості, торгівлі та транспорту. Е. Хантош наполягав на відмові від системи найбільшого сприяння (пільги та квоти на певні групи та обсяги товарів)².

О. Франгес, замість невідкладного укладання регіональних угод, наполягав на необхідності укладення двосторонніх угод між державами. Він вважав, що запровадження пільг на певні групи товарів (малися на увазі промислові товари для аграрних країн), що мало допомогти у подоланні кризи у сільськогосподарських країнах. На відміну від Е. Хантоша, О. Франгес вважав необхідним збереження режиму найбільшого сприяння, тобто наявності пільг та квот на певні групи товарів. Як і Хантош, він вважав необхідним налагодження співпраці із Італією та Німеччиною та укладання з цими країнами двосторонніх домовленостей. Особливо він підкреслював необхідність підтримання зв'язків Німеччини із такими сільськогосподарськими країнами, як Югославія, Румунія та Болгарія. В угодах О. Франгес пропонував вводити так званий «Дунайський пункт», який містив би в собі найбільші з можливих пільги для країн регіону³.

Питання аграрної кризи у сільськогосподарських країнах Європи активно розглядалося протягом 1930-х рр. Ця криза була спровокована перевиробництвом у сільському господарстві, накопиченні залишків та зменшенні експорту. Л. Файерабенд (Чехословаччина) в своїй доповіді під час конференції Пан'європейського економічного центру у 1936 р. навів статистичні данні: такі промислові країни, як Німеччина, Франція та Чехословаччина, у зв'язку із світовою економічною кризою перейшли до політики автаркії у сільському господарстві. Внаслідок цього імпорт пшениці європейськими країнами знизився з 161,8 млн. ц. (у середньому у 1925-1929 рр.) до 107 млн. (у 1933)⁴. Однією з найвагоміших причин кризи перевиробництва зернових деякі пан'європейці називали «голод, створений Радами в Росії»⁵.

Л. Файерабенд та О. Франгес висловили спільну думку, що регіональні домовленості не могли забезпечити розподілення залишків зернових, оскільки такі договори не включали країни, які б могли взаємно компенсувати надлишок та дефіцит. Тому, вони виступали прихильниками точки зору, що до співпраці мають залучатися країни із різними економіками – промислові та сільськогосподарські для взаємного обміну продукцією. Пан'європейський економічний центр мав допомагати у налагодженні обміну між країнами. Е. Балох (Угорщина) навіть запропонував запровадження дво- та трьохсторонніх домовленостей з клірингового обміну пшеницею. Представники Франції Ж. Лефевр та Ж.-А. Рікер наголошували на важливості запровадження єдиної системи статистики для усіх країн-постачальників зернових⁶.

¹ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 186-187.

² *Пан'європейская дунайская конференция 1936 г. Протоколы и резолюции конференции*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 254, 11.

³ *Пан'європейская дунайская конференция 1936 г. Протоколы и резолюции конференции*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 254, 11-12.

⁴ *Протоколы заседаний I конференции Пан'європейского экономического центра 27-28 января 1936 гг.* Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 7, Дело 8, 63-64.

⁵ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 49.

⁶ *Протоколы заседаний I конференции Пан'європейского экономического центра 27-28 января 1936 гг.* Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 7, Дело 8, 64.

Для подолання аграрної кризи було важливим налагодження економічних та торгівельних відносин із СРСР. Деякі країни, зокрема Греція, висловлювались за заохочення Радянського Союзу до економічної співпраці із Європою (з листа Д. Максимоса, міністра закордонних справ Греції)¹. Ще під час першої Пан'європейської економічної конференції було запропоновано «Проект міжнародної угоди із Радами в економічній сфері» (автор не відомий). Пропонувалося створити у кожній країні спеціальний орган для контролю радянського експорту та імпорту, а також створити центральний орган, до якого увійшли б представники усіх зацікавлених країн та СРСР. Центральний орган мав визначати характер та об'єм російського експорту, розподіляти його між країнами, а також визначати ціни. Для СРСР створення такої організації мало б дві переваги: по-перше, у зв'язку зі зменшенням обсягів вивезення сільськогосподарської продукції покращилося б матеріальне становище радянського народу; по-друге, через встановлення більш високих цін на товари, що ввозяться з СРСР, в країні налагодився б валютний стан. Для Європи така реорганізація відносин із Радянським Союзом призвела б до очищення ринку від надлишку радянського зерна, а також до перерозподілення надлишків власного сільського господарства. Крім того, автором проекту висловлювалися сподівання, що поступове підвищення обсягів імпорту Радянським Союзом промислових товарів з Європи призвело б до подолання безробіття².

Проблема безробіття також була актуальною темою для обговорень впродовж 1930-х рр. Найбільш ґрунтовно до вирішення цього питання підійшов Оскар Ебнер де Ебентхаль (Італія), який розробив проект ліквідації безробіття в Європі. Він пропонував поступово збільшувати виробництво поряд із збільшенням споживання. Його головною ідеєю було задіяти безробітних у виробництві матеріальних цінностей, а також відмовитися від соціальних виплат безробітним. У проекті пропонувалося укласти або загальноєвропейську конвенцію, або угоду між окремими країнами, яка б регулювала відносини країн, що підписалися, в питанні подолання безробіття. Пропонувалося розробити спільний план із підвищення обсягів виробництва із заохоченням безробітних. Передбачалась можливість пересування робочої сили у випадку, коли в межах держави неможливо задіяти усіх безробітних. Наголос був зроблений на створенні постійних робочих місць для безробітних замість тимчасової зайнятості³.

Отже, питання економічного розвитку Європи жваво обговорювались всередині Пан'європейського союзу. З одного боку, організація такої кількості заходів для обговорення саме економічного боку об'єднання свідчило про еволюцію пан'європейського проекту. У 1920-ті та на початку 1930-х рр. проект більшою мірою був орієнтований на створення політичного союзу держав Європи, про що свідчили і публікації Р. Куденхове-Калергі, і практичні спроби реалізації його ідей. Одночасно, серед прихильників пан'європейського проекту від самого початку поширеною була думка про важливість саме економічного боку об'єднання. Переорієнтація діяльності пан'європейського союзу у період 1933 - 1936 рр. на організацію економічної співпраці була свідченням перемоги економічного підходу до проекту над політичним.

У питанні методів та шляхів європейського об'єднання не було єдності. Погляди прихильників створення економічного об'єднання європейських держав розділилися на дві групи. Перша, більш розповсюджена, точка зору – створення двосторонніх та регіональних союзів як першого кроку на шляху до великого економічного об'єднання. Другий підхід полягав у формуванні центрального блоку держав, до якого згодом зможуть долучатися інші країни континенту. Популярність першого підходу можна пояснити політичною обстановкою, що склалася на континенті у 1930-ті рр. Великі держави Європи, які мали стати локомотивом об'єднання (Франція та Німеччина), знаходилися у стані конфронтації.

Крім теми економічного об'єднання країн Європи жваво обговорювались питання подолання аграрної кризи, вирішення проблеми безробіття.

Історичне значення дискусій навколо проблеми економічного об'єднання країн континенту полягає в тому, що після Другої світової війни саме зі сфери економіки розпочалася європейська інтеграція.

¹ *Переписка о возможности создания экономического объединения (1933 – 1934)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 369, 105.

² *Переписка с представителями деловых и политических кругов различных стран по вопросам организации панъевропейских экономических конференций (1931-1932)*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 160, 380-383.

³ *Экономические конференции 1933-1934 гг. Доклады, подготовленные к экономической конференции, и резолюции*. Российский государственный военный архив. Фонд 554-к, Опись 4, Дело 202, 176-182.

References:

1. Chubar'jan, A.O. (1987). *Evropejskaja ideja v istorii: problemy vojny i mira* [The European idea in history: the problems of war and peace]. Moscow: Muzhdunarodnye otnoshenija, 352. [in Russian].
2. Conze, V. (2004). *Richard Coudenhove-Kalergi: Umstrittener Visionär Europas*. Göfitingen: Muster-Schmidt Verlag, 108. [in German].
3. Gromova, A.V. (2008). *Rihard Kudenhov-Kalergy i pan-evropejskoe dvizhenie v 1930-e gody XX veka* [Richard Coudenhove-Kalergi and pan-European movement in the 1930s of the 20th century]: dis. na soiskanie uchen. step. kand. istor. nauk: spec. 07.00.03 "Vseobshhaja istorija" [thesis for PhD degree in History: 07.00.03 «General History»]. Moscow, 95. [in Russian].
4. Kjembridzhskaja jekonomicheskaja istorija Evropy novogo i novejshego vremeni (2013). (*T.2. 1870 - nashi dni*) [The Cambridge Economic History of Modern Europe]. Moscow: Izdatel'stvo instituta Gajdara, 240-246, 285-286. [in Russian].
5. Evropejskij manifest 1 maja 1924 g. (1991) [The European Manifest on May 1, 1924]. *Evropeskij al'manah. Istorija. Tradicii. Kul'tura* [European almanac. History. Traditions. Culture]. Moscow: Nauka, 112-113. [in Russian].
6. Orlic, K. (2002). A Last Stronghold against Fascism and National Socialism? The Pan-European Debate over the Creation of a European Party in 1932. *Journal Of European Integration History*, vol. 8, 2. Baden-Baden: NOMOS Verlagsgesellschaft, 23-43. [in English].
7. Korableva, A.E. (2009). *Pan'evropejskij proekt r. Kudenhove-Kalergi i mezhdunarodnye otnoshenija v Evrope v 20-30-e gg. XX veka* [Pan-European project by R. Coudenhove-Kalergi and international relations in Europe in the 1920 - 30-ies]: avtoref. dis. na soiskanie uchen. step. kand. istor. nauk: spec. 07.00.15 «Istorija mezhdunarodnyh otnoshenij i vneshnej politiki» [thesis for PhD degree in History: 07.00.15 «History of international relations and foreign policy»]. Nizhnij Novgorod, 23. [in Russian].
8. *Protokoly zasedanij I konferencii Pan'evropejskogo jekonomicheskogo centra 27-28 janvarja 1936* [The Protocols of meetings of the first conference of Pan-European centre on January 27-28, 1936]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 7, Delo 8* [Fund 554-k, record 7, case 8], 5, 60-61, 63-64. [in Russian].
9. *Perepiska s predstaviteljami delovyh i politicheskikh krugov razlichnyh stran po voprosam organizacii pan'evropejskikh jekonomicheskikh konferencij (1931-1932)* [The correspondence with the representatives of business and political ranges of different countries on issues of organization of Pan-European economic conferences (1931-1932)]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 4, Delo 160* [Fund 554-k, record 4, case 160], 35-36, 49, 63, 70, 93, 105, 170, 173, 178-179, 186-187, 380-383. [in Russian].
10. *Vtoraja pan'evropejskaja jekonomicheskaja konferencija. Doklady, predstavlennye na konferencii* [The Second Pan-European Economic Conference. The reports represented on Conference]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 4, Delo 161* [Fund 554-k, record 4, case 161], 1, 3, 135. [in Russian].
11. *Jekonomicheskie konferencii 1933-1934 gg. Doklady, podgotovlennye k jekonomicheskoj konferencii, i rezoljucii* [The Economic Conferences 1933-1934. The reports prepared for the Economic Conference and resolutions]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 4, Delo 202* [Fund 554-k, record 4, case 202], 168, 176-182. [in Russian].
12. *Perepiska s chlenami sojuza v Albanii, Bel'gii, Bolgarii i dr. stranah o sozdanii «Evropejskogo hozjajstvennogo centra» (1935-1936)* [The correspondence with the members of the Union in Albania, Belgium, Bulgaria and other countries on formation of «The European economic centre» (1935-1936)]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 1, Delo 51* [Fund 554-k, record 1, case 51], 111, 113. [in Russian].
13. *Pan'evropejskaja dunajskaja konferencija 1936 g. Protokoly i rezoljucii konferencii* [The Pan-European Danube Conference 1936. The protocols and resolutions of the Conference]. Rossijskij gosudarstvennyj voennyj arhiv [The Russian State Military Archive]. *Fond 554-k, Opis' 4, Delo 254* [Fund 554-k, record 4, case 254], 11-12. [in Russian].
14. Schöberl, V. (2008). *Die Diskussion um die Paneuropa idee in Deutschland, Frankreich und Grossbritannien 1922-1933* [The discussion about the Pan-European idea in Germany, France and Great Britain 1922-1933]. Berlin: Lit Verl, 404. [in German].
15. Ziegerhofer-Prettenthaler, A. (2004). *Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa – Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren* [The Ambassador of Europe: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi and the Pan-European Movement in the twenties and thirties]. Wien: Böhlau Verlag, 587. [in German].